УДК 904:725.96 (497.11)
623.1 (497.11)"14"

МАРКО ПОПОВИЋ

НОВА САЗНАЊА О ГОРЊОГРАДСКОМ ЈУГОИСТОЧНОМ БЕДЕМУ

У систему фортификација Београдске тврђаве Југоисточни бедем Горњег града имао је посебан значај, с обзиром на то да је био истурен према најприступачнијој копненој страни за прилаз утврђеном граду. За градску посаду и браниоце у току опсада, његова одбрана представљала је нарочито сложен задатак. То је био главни разлог што је фортификацијама на овој страни средњовековног града, а потом и бастионе артиљеријске тврђаве, столећима посвећивана велика пажња. Напори да се утврђење што боље обезбеди према копненом прилазу у доброј мери се одсликавају у етапама грађења, тј. у грађевинским фазама које се могу уочити у структури Југоисточног бедема Горњег града. То је и био разлог што је том бедему у оквиру програма истраживања горњоградских фортификација посвећивана посебна пажња. Простор уз Југоисточни бедем, као и његова структура, истраживани су у више наврата. Услед објективних околности, које су онемогућавале да се бедем проучи комплексно, у оквиру јединственог програма систематских археолошких ископавања, вршена су истраживања само појединих деоница. Посматрано у целини, може се рећи да је, у границама могућности, до сада готово у целости истражен западни крак бедема са комплексом Сахат капије и средњовековне Јужне капије Горњег града (западни сектор). Други део бедема, од Сахат капије до источне угаоне куле (источни сектор), до сада само делимично проучен, биће предмет даљих истраживања која следе у догледној будућности. На основу резултата до којих се долазило у току досадашњих радова доношени су закључци или изношене претпоставке о његовим структуралним трансформацијама, то јест, о етапама грађења са предложеним датовањима. У том истраживачком процесу проверавани су раније изнети закључци и, на основу нових сазнања, допуњавани, а понекад и мењани. Управо резултати до којих се дошло

у току истраживачких радова 2007. године, о којима ће овде бити речи, допунили су сазнања о горњоградском Југоисточном бедему и омогућили да се неки раније изнети закључци преиспитају и делимично измене. Пре него што пређемо на анализу и коментар најновијих резултата, нека нам буде допуштено да се укратко осврнемо на досадашња археолошка истраживања.

Први истраживачки радови на простору Југоисточног бедема изведени су 1963. године. Била су то археолошка ископавања малог обима, усмерена на откривање источне угаоне куле Горњег града (кула XI на споју са Североисточним бедемом), као и структуре фортификација на делу бедема оштећеног у бомбардовању априла 1941. године, а уз мања обрушавања и две деценије касније. На том сектору, који је означаван колоквијалним термином „Пролом“, уз остатке познијих фортификација, откривен је и део средњовековног бедема с преосталим бочним зидом горњоградске куле II.

У раздобљу 1971–1973, у току целовитог проучавања фортификација Горњег града, истраживане су и сложене структуре Југоисточног бедема. У оквиру источног сектора извршена су ревизиона ископавања остатака раније откривене куле II, а делом и куле III, која се налази у структури насипа позније бедемске трасе из раздобља 1693–1696.[1] У оквиру западног сектора била су могућа обимнија истраживања, захваљујући чињеници да је на овом простору унутрашње лице средњовековног бедема добро очувано и приступачно у дужини од преко 55 m. Даље према западу, остаци бедема су се налазили испод нивоа савременог терена, али доступни за археолошка ископавања. Констатовани су положаји средњовековних кула IV и V и уочени трагови зазидане Јужне капије Горњег града. Та открића усмерила су даље радове, у току којих је истражена унутрашњост куле IV, за коју је констатовано да је грађена истовремено са бедемом. Остаци куле V, зазидани познијом унутрашњом куртином, који су у односу на претходну знатно слабије очувани и под насипима познијег бедема, сондажно су истражени до дна темеља уз унутрашње лице бедемског платна. Том приликом је утврђено да је кула накнадно уграђена у постојећи средњовековни бедем.[2] У наставку поменутих радова откривени су и истражени остаци куле VI, који су лежали испод равни постојећег тла.[3] Резултати ових ископавања нису засебно, детаљно објављени, већ су збирно обрађени 1982. године у монографији *Београдска тврђава,* уз издвајање и датовање тада уочених фаза грађења средњовековног Југоисточног бедема.[4]

Нова етапа истраживачких радова на овом простору уследила је 1988–1989. године, када је сондажно истражена унутрашњост аустријске барокне Сахат капије и простор уз бедем од ове капије даље према кули V.[5] У истом раздобљу разграђен је део зазиде Јужне капије, што је омогућило да се истраже њени остаци,[6] као и слојеви познијег насипа на том простору између унутрашњег и спољног средњовековног бедема. После вишегодишњег прекида, обављена су 1995. године ревизиона ископавања у унутрашњости куле IV, којима су потврђени резултати утврђени током ранијих ископавања. Завршна истраживања средњовековне Јужне капије, уз уклањање насипа из структуре бедема грађеног крајем 17. века, изведена су у пролеће 1999. године, што је омогућило да се овај комплекс у целини обради, уз сагледавање некадашњег изгледа, издвајање грађевинских фаза комплекса ове капије и њихово хронолошко опредељивање.[7]

Истраживања на простору Југоисточног бедема настављена су 2003–2004. године у комплексу Сахат капије, са циљем да се омогући приступ конзерваторско-рестаураторским радовима ради решавања проблема влаге и израде нове хидроизолације. То је подразумевало да се претходно у целини уклоне земљани насипи изнад сводова турске и аустријске капије, као и одговарајућих бочних просторија. У целости је откривена сложена структура овога комплекса с више јасно издвојених етапа грађења, а током даљих археолошких истраживања откривени су и слојеви из старијих епоха.[8]

Резултати до којих се дошло у току истраживања Југосточног бедема Горњег града поново су синтетизовани, обрађени и објављени 2006. године, у другом допуњеном издању монографије *Београдска тврђава.* Ту је приказана и реституција замишљеног изгледа средњовековне Јужне капије, некадашњег главног улаза у Горњи град, која је саграђена у првој деценији 15. века и зазидана пре 1456. године.

У оквиру припрема за израду целовитог конзерваторско-рестаураторског пројекта, који би укључио део Југоисточног бедема од Сахат капије до комплекса Јужне капије, заједно с кулом V, у лето 2007. године, на том простору уклоњен је комплетан преостали земљани насип из структуре бедема грађеног крајем 17. века. То је омогућило да се, поред осталог, комплетно истражи кула V до дна темеља и тако дође до нових сазнања о етапама грађења београдских фортификација у доба деспота Стефана Лазаревића и да се унеколико допуне и исправе неки наши раније изложени закључци. У том смислу задржаћемо се на резултатима најновијих истраживања и детаљније обрадити налазе до којих се дошло током ранијих ископавања, посебно куле VI, будући да се они међусобно допуњују.

Радови током 2007. године обухватили су у првој етапи уклањање целокупног земљаног насипа из структуре бедемске трасе изграђене у раздобљу 1693–

1696. године према пројекту Андреа Корнара.[9] То је омогућило да се у целини открију засути остаци старијих фортификационих структура, тј. средњовековног двојног бедема из прве деценије 15. века и каснијег турског ојачања уграђеног у простор некадашњег скривеног пута између унутрашњег и спољног бедема.[10] На делу од комплекса Сахат капије до зазидане Јужне капије откривени су део средњовековног бедема са бочном страном куле IV, затим зидна маса турског ојачања из друге половине 17. века, као и остатак спољног средњовековног бедема од којег је остао јасно уочљив парапет зубаца и почетак косе камене ескарпе. Од некадашњих зубаца, над овим парапетом очувани су само једва видљиви трагови, који не омогућавају сагледавање њиховог некадашњег растера. Од познијег турског ојачања откривена је масивна структура, али без очуване облоге спољног лица. Само на једном месту, уз кулу IV, откривена је мања површина позније обнове лица бедема изведена опекама аустријског формата. Посреди је, без сумње, траг репарације оштећеног бедема непосредно после опсаде 1688. године.

На истраживаној деоници у сектору некадашње куле V структура насипа била је унеколико различита у односу на поменути део бедема. Овде су слојеви насипа уклањани од горње површине Корнаровог бедема (кота 125.00) све до коте 121.50, где се појавила зидна маса куле V и турског обзића, укључујући и траг спољног средњовековног бедема. На целој тој деоници откривено је унутрашње лице главне куртине (1693–1696) и позније дограђени кордон (1718–1720), уз уочавање мањих рецентних оштећења, која су у више наврата обнављана. Закључено је, као и 1999. године, да је у простору ископа насип рецентног порекла и да је формиран након обимног рушења зидне масе куле до поменуте коте. Имајући у виду да на истој коти лежи и дно оближњег бетонског кружног резервоара, за који се зна да је грађен у време немачке окупације 1941–1944. године, разложно је претпоставити да је и простор са остацима куле V том приликом откривен, а њена зидна маса порушена до нивоа предвиђеног за неку будућу конструкцију, по свему судећи, још један резервоар, који, на срећу, није изграђен.

Кула V

Након уклањања насипа, јасно је дефинисана основа куле V, чији је предњи фронт у нивоу откривених остатака раван, за разлику од ранијих претпоставки да је био полукружно обликован,[11] о чему ће даље бити више речи. У том смислу може се констатовати да је била заснована као кула правоугаоне, готово квадратне основе, отворена према унутрашњости града. Имала је спољни предњи фронт дужине 9,20 m (око 30 стопа), бочне стране 8,30, и унутрашњи простор димензија 5,00 x 2,70 m. Зидови куле су са предње и бочних страна имали исту дебљину, између 3,20 и 3,30 m, тј. нешто више од 10 стопа. Као што је уочено и у ранијим истраживањима, кула V је накнадно уграђена у постојећи бедем,[12] који је на том делу просечен, док је у унутрашњости куле остао део његове зидне масе (сл. 1–3). Нешто боље очувана од саме куле, до коте око 125.00, остала је једино њена источна бочна страна, где су уочљиви остаци лежишта за греде међуспратне конструкције. До те висине и поменутог дела куле, стари средњовековни бедем је, после реконструкције 1693–1696. године, остао у функцији унутрашње куртине. Даље према западу, средњовековни бедем је у време Корнарових радова већ био порушен, тако да је над његовим остацима, као и делу куле V, изграђена нова унутрашња куртина. Њена је зидна маса, уз мања оштећења, остала очувана до наших дана.

Археолошко истраживање слојева у унутрашњости куле V започето је од нивоа коте 121.50, тачније, од равни до које су остали очувани зидови куле након, већ поменутог, рецентног рушења. У читавом унутрашњем простору куле констатован је грађевински шут, који се могао пратити у дубину од око 0,80 m, тј. до коте 120.76. Већ испод првог слоја шута, на улазном делу куле, откривен је остатак унутрашњег средњовековног бедема, који је био просечен и делом порушен приликом радова на уградњи куле. Његова зидна маса с траговима лежишта дрвених сантрача преостала је на средишњем делу улаза у кулу. Сачувана је до коте 121.26, док је према бочним странама куле бедем у целости био порушен. До истих сазнања у вези са стањем преосталог дела бедема дошло се и током ранијих истраживања у сонди 2/72. Ту је констатовано дно темеља главног средњовековног бедема на коти 117.80. Почетак његовог унутрашњег лица налазио се око 1,20 m изнад, у ствари, на коти 119.00, која је на том месту одређивала раван терена у Горњем граду почетком 15. века. С некадашње спољне стране бедема, сада у унутрашњости куле V, остаци његовог лица прате се до коте 119.64, где почиње темељна зона, чије је дно готово на истој коти као и са унутрашње стране у сонди 2/72. Може се уочити да овде постоји разлика у односу на прелаз темеља у надземни део бедема, што указује да је ниво некадашњег скривеног пута између унутрашњег и спољног бедема био за око пола метра виши у односу на некадашњу раван терена у Горњем граду.

Након уклањања поменутог слоја шута, у унутрашњости куле уочен је ниво око коте 120.70, који би можда могао означавати некадашњу раван пода у кули. Са тог нивоа укопана је једна турска јама, дубока готово 2,5 m, с налазима керамике 17. века. И у нижим

Сл. 1. Кула V – основа, подужни и попречни пресек, R-1:100

слојевима унутрашњост куле била је испуњена мрком растреситом земљом и шутом, који се по својој структури разликовао од онога изнад претпостављене равни пода. Не би се могла искључити могућност да је овде реч о нивелисању простора у унутрашњости куле након њене изградње, шутом од просеченог и делом порушеног бедема. Од зидова куле изнад равни некадашњег пода нешто боље је очувана, до висине од око 3,80 m, као што је већ истакнуто, само источна бочна страна, на којој се виде и лежишта за међуспратну конструкцију. То су отисци масивних греда, димензија 25 cm x 30 cm, које су се налазиле на око 2,50 m изнад претпостављене равни првобитног пода.

Поменути нивелациони слој у кули, испод равни пода, прати се до коте 118.67, где се појављују старији културни слојеви у које је укопан предњи део куле. До поменуте коте пружа се и дерсовано унутрашње лице куле, одакле се даље, у дубини, уочава нешто грубље

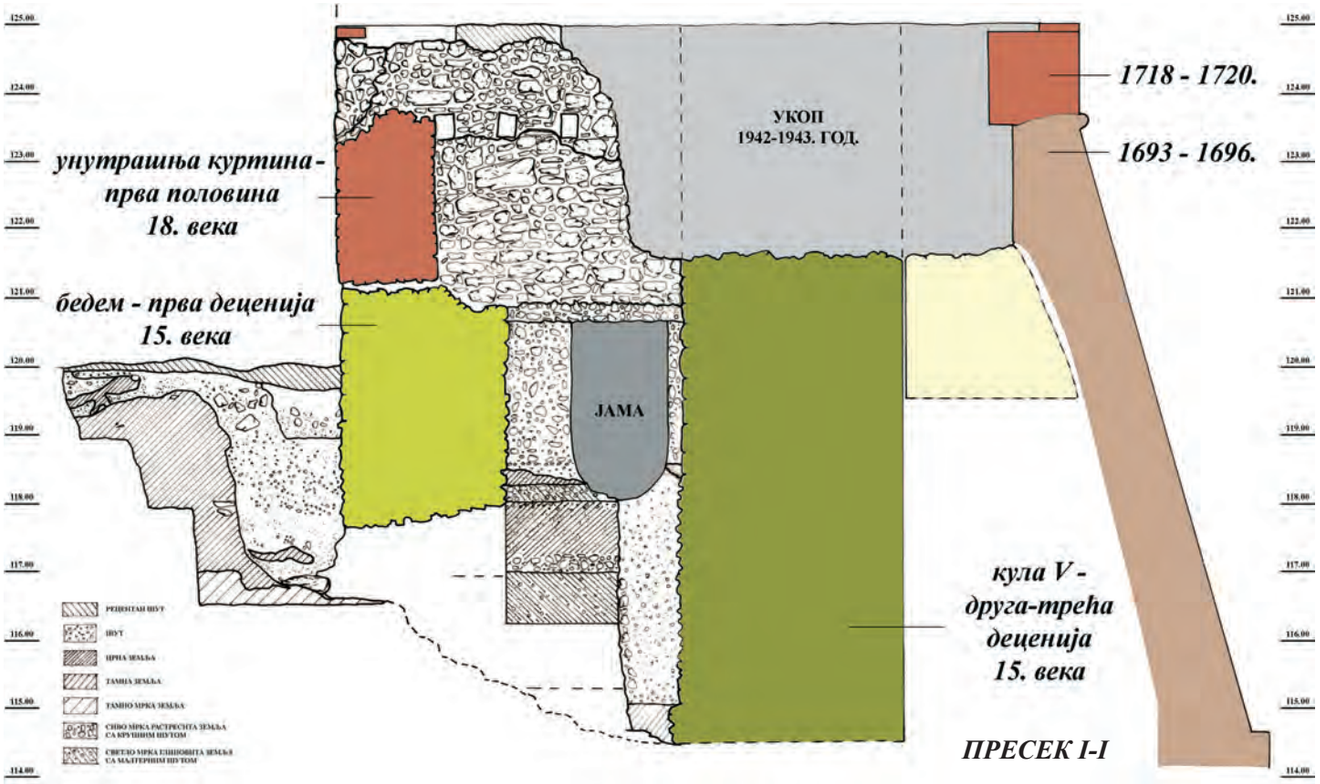
1718 - 1720.
1693 - 1696.
УКОП
1942-1943. ГОД.
унутрашња куртина - прва половина 18. века
бедем - прва деценија 15. века
ЈАМА
кула V - друга-трећа деценија 15. века
ПРЕСЕК I-I

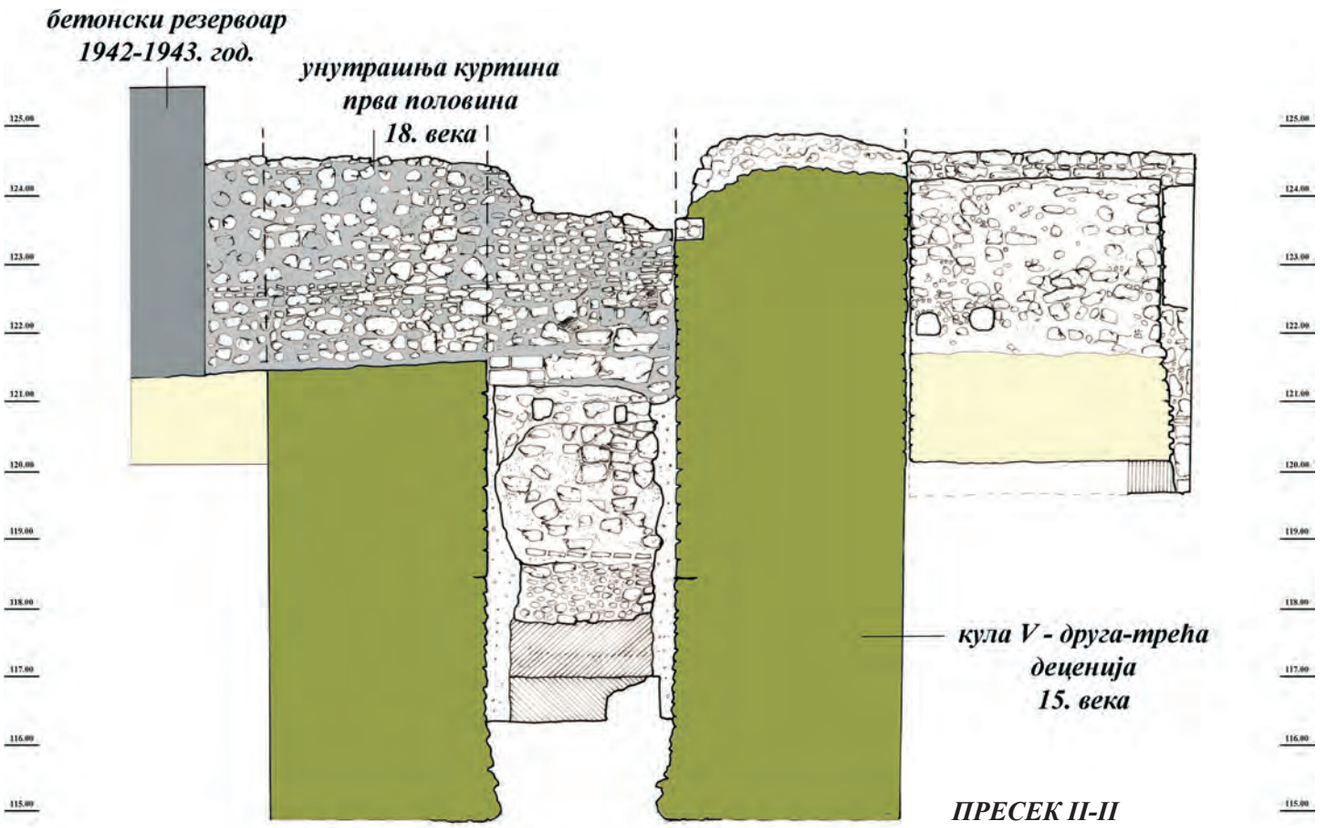
бетонски резервоар 1942-1943. год.
унутрашња куртина прва половина 18. века
кула V - друга-трећа деценија 15. века
ПРЕСЕК II-II

Сл. 2. Кула V – унутрашњост, изглед после археолошких ископавања

Сл. 3. Остаци бедема у унутрашњости куле V

зидани темељ. На том прелазу, у равни тла уз зидове, појављује се зона малтерне кошуљице образована приликом грађења надземних делова зидова куле. Даље у дубину темељ предњег дела куле био је укопан у затечено тло. Ширина темељног рова, на чијем дну је такође уочена малтерна кошуљица, код фронталног зида куле износи око 0,70 m. Након укопавања темеља овај ров је засут светломрком земљом и малтерним шутом са ситним каменом. Слична ситуација уочена је и са супротне стране, уз део зида куле према Горњем граду, где је ширина темељног рова била нешто већа. Са те стране дно темеља куле V откривено је на коти 116.69, док је фронтални део био око 2 m дубље укопан, до коте 114.56, и заснован на стеновитој подлози. Ова разлика у дубини заснивања наводи на помисао да су се темељи бочних страна куле каскадно спуштали према фронталном делу. О разлозима за овакво утемељење куле сада је тешко судити. На то је могао утицати положај спољног бедема са косом каменом ескарпом и укопани ров испред Југоисточног горњоградског зидног платна, чије се дно налазило готово у истој равни с темељом фронта куле V.

Културни слојеви у које је укопан темељ главног средњовековног бедема, а потом и дограђене куле V, истражени су на релативно малој површини, али довољној да се добије основни увид у стратиграфију старијих наслојавања.[13] Испод раније поменутог нивелационог слоја на којем је лежао под куле, откривени су остаци слоја тамномрке земље, дебљине око 0,30 m, са уломцима керамике 11–12. века. Испод овог слоја, који лежи на коти 118.34, откривен је насип дебљине око 0,25 m са доста шута. Порекло овога шута није било могуће поуздано утврдити, али је уочено да он затвара ниже слојеве касноантичког хоризонта с керамичким материјалом 4–6. века, који се прати до коте 117.10. Нижи слојеви до равни здравице, констатоване на коти 114.76, одговарали би античком хоризонту, с траговима једног зиданог објекта, који се због фрагментарне очуваности и ограничене истраживане површине није могао целовитије сагледати. Судећи према налазима новца и уломака керамике, слојеви овог хоризонта могли би се оквирно временски сместити у 3. и делом 4. век.[14] Важна је чињеница да слојеви овога најстаријег хоризонта, где је било и спорадичних налаза праисторијске керамике,

леже непосредно изнад равни жуте лесне здравице, која овде у танком слоју, од свега 0.20 m, прекрива дубље стеновито тло. Посматрана у целини, стратиграфија старијих културних слојева, у које су укопани темељи средњовековног Југоисточног бедема Горњег града и дограђене куле V, подудара се са ситуацијом која је констатована са унутрашње стране овога бедема,[15] као и у комплексу Сахат капије.[16]

Кула VI

Сазнања до којих се дошло у току истраживања остатака куле V указују на потребу да се детаљније обраде и резултати који су добијени 1973. године, у археолошким ископавањима суседне куле VI. У оба случаја реч је о накнадно дограђеним кулама које су, како је то уочено током најновијих истраживања, готово у свему подударне. Остаци куле VI у целости су истражени у оквиру сонде 4/73, али до сада нису били посебно обрађени нити публиковани (сл. 4–5). Пре почетка археолошких истраживања, положај ове куле, с обзиром на то да није било видљивих трагова, приближно је одређен на основу анализе њеног приказа на плановима из раздобља 1688–1693. године. Остаци куле откривени су на дубини од око 0,60 m у односу на затечену раван тла. Слој којим су били засути, према археолошким налазима, могао се датовати у 18. и већим делом 19. век, а било је и рецентних укопа. Откривено је да је зидна маса куле заравњено порушена на коти 119.40–119.50, односно део познијег турског обзића, као и ојачања са источне бочне стране. Кула VI, као и претходна кула V, била је правоугаоне, готово квадратне основе, отворена према унутрашњости града. Имала је спољни предњи фронт 9,10 m, бочне стране око 8,60 m, и димензије унутрашњег простора 5,10 m x 2,70 m. Зидови куле с предње и бочних страна имали су дебљину између 3,20 m и 3,30 m. На некадашњи предњи фронт куле наслоњена је зидна маса куртине бедемске трасе из 1693–1696. године. Приликом чишћења ове зидне масе могло се уочити да је у њу уграђен западни угао куле, који је, захваљујући томе, остао поштеђен рушења и сачуван до коте око 122.50, док је остали део разорен до равни која је затечена приликом ископавања. Имајући у виду ову ситуацију, могло би се закључити да је кула VI рушена највероватније у време грађења поменуте куртине ради вађења камена, мада се не би могла искључити ни могућност да је до тога могло доћи и касније, у време аустријске владавине (1717–1739), када је на том простору било планирано грађење једног објекта.

Археолошка истраживања су вршена најпре на простору испред улаза у кулу (сонда 4a/72), а потом и у њеној унутрашњости (сонда 4b/73). Испред куле, као и у њеној унутрашњости до равни порушених зидова, уочено је раније поменуто млађе наслојавање које лежи на танком слоју црне земље и гари. Овај слој, који прелази и преко порушених зидова куле, садржао је налазе турске керамике и фајанса 18. века, а датован је једним сребрним талиром из 1695. године. Испод овог нивоа који садржи гар цела унутрашњост куле, у дубини од око два метра, односно до коте 117.55, била је засута чистим шутом без прослојака земље, који се састојао од камена, бројних уломака танких опека и великих количина истрошеног малтера. Биле су заступљене опеке различитих формата које би се могле сврстати у три основне групе и то: димензија 33 cm x 19 cm x 5 cm; 33,5 cm x 18 cm x 6,5 cm и 44 cm x 31 cm x 7 cm. Поред ових, без сумње средњовековних опека, откривено је и више мањих уломака опека, чија је фактура указивала на античко порекло. Поменути шут лежао је на равни мрке земље која је означавала последњи ниво коришћења унутрашњости куле пре рушења. Приближно у том нивоу испред куле откривени су трагови једног објекта који је само мањим делом истражен. На простору непосредно уз зид куле откривени су остаци пећи са кружним зеленоглеђосаним пећњацима. Из слојева око ове пећи, као и у истом нивоу у унутрашњости куле, углавном је налажена керамика 17. века. Са истог простора потичу и два танка сребрна новчића из средине 17. столећа. Материјал истих карактеристика откривен је и у две веће јаме у унутрашњости куле.

На коти 116.20 на улазном делу куле откривена је горња површина зарушене зидне масе средњовековног бедема, у који је кула VI била накнадно уграђена, на исти начин као и већ описана кула V. У овој равни откривен је релативно заравњен слој шута од порушеног бедема, који би одговарао некадашњем нивоу пода у кули. Са спољне стране, испред улаза у кулу, некадашњи ниво терена био је, по свему судећи, нешто нижи. На том простору уочен је слој 15. века који се прати све до испод коте 115.50. У нижем нивоу тог слоја било је и фрагмената зграфито керамике карактеристичне за прве деценије 15. века. У унутрашњости куле, испод некадашње равни пода, лежали су углавном слојеви шута без налаза. У том простору у целости су откривени остаци порушеног средњовековног бедема. Слично ситуацији у кули V, и овде је његова зидна маса откривена на улазу у кулу, обрушена према њеним бочним зидовима, које не додирује. Спољно лице некадашњег бедема очувано је до коте 114.70, где почиње темељ који сеже у дубину до дна на коти 113.30. Са супротне стране, у откопној површини испред куле, лице средњовековног бедема може се пратити до коте 115.60, где почиње његова темељна зона, која са ове стране није откривана до дна. Темељ бедема укопан је у

Сл. 4. Кула VI – основа и подужни пресек, R-1:100

слојеве старије од почетка 15. века, који се, услед слабе очуваности, нису могли поуздано разграничити. Уз ретке античке и касноантичке налазе, било је и уломака старије средњовековне керамике 11–12. века. Уочено је да ниво појаве његовог темеља није једнак у односу на унутрашње и спољно лице што, вероватно, с једне стране одсликава некадашњу раван терена у Горњем граду, а са друге, ниво скривеног пута према спољном нижем бедему. Приликом доградње куле VI, као што је то већ уочено и код куле V, главни унутрашњи бедем био је просечен и делимично порушен у ширини нове куле. За разлику од бедема, кула је била дубље утемељена. Њен темељ, који почиње на коти 115.30, праћен је у дубину до коте 113.20, али му није откривено дно, будући да су на том нивоу ископавања прекинута. У односу на раван лица зида био је грубље грађен и истурен за око 10 cm.

На основу открића до којих се дошло током недавних истраживања куле V, уз раније резултате археолошких ископавања остатака куле VI, могуће је допунити досадашња сазнања о изгледу и етапама грађења средњовековног Југоисточног бедема Горњег града, уз извесне исправке закључака који су раније

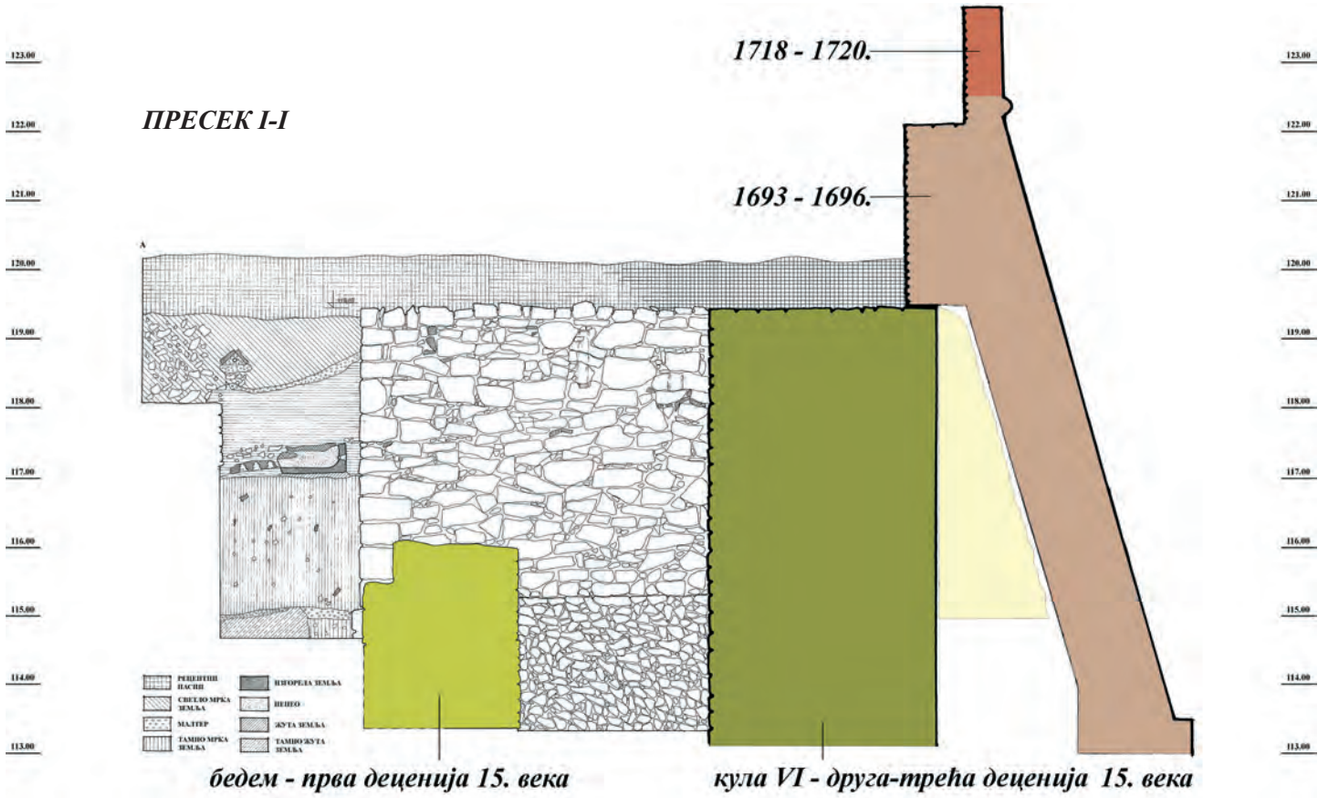

Сл. 5. Кула VI – изглед улаза са профилом слојева у унутрашњости, R- 1:100

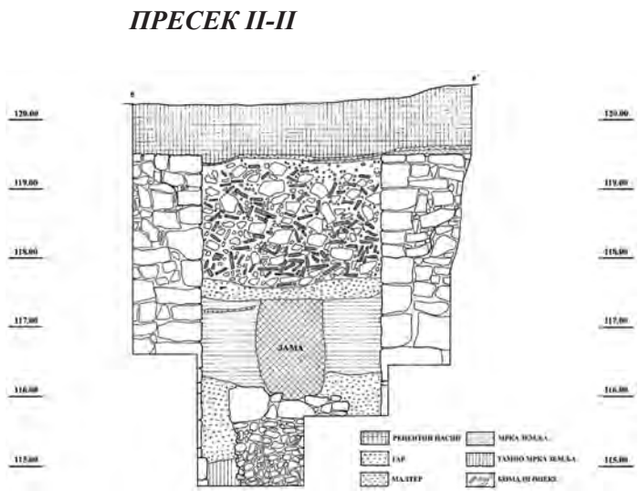

изношени. Као што је већ у више наврата истакнуто, ново утврђење Горњег града у целости је подигнуто у првим деценијама 15. века, у време владавине деспота Стефана Лазаревића.[17] Било је опасано системом двоструких бедема, који су чинили: главно унутрашње зидно платно, висине око 7 m до равни шетне стазе, и спољни нижи бедем са косом каменом ескарпом. Између ова два бедема налазио се скривени пут над којим је спољни бедем имао само зид са зупцима. Испред бедема, са приступачне копнене стране ка истоку, био је прокопан дубоки ров са зиданом контраескарпом. Нови горњоградски бедеми били су својим темељима укопани у старије средњовековне слојеве, као и оне ниже, из раздобља антике и касне антике. Оваква стратиграфска ситуација констатована је на свим истраживаним површинама,[18] а потврђена је и током недавних истраживања у унутрашњости куле V, о којима је већ у тексту било речи.

У зависности од значаја за одбрану града, горњоградски бедеми били су, према лакше приступачним странама, ојачани одређеним бројем кула. Тако су у оквиру Североисточног бедема биле подигнуте три куле: две на угловима (кула IX уз Источну капију и кула XI на споју са суседним бедемом) и једна на средини

Сл. 6. Југоисточни бедем Горњег града, реституција основе 1427. године

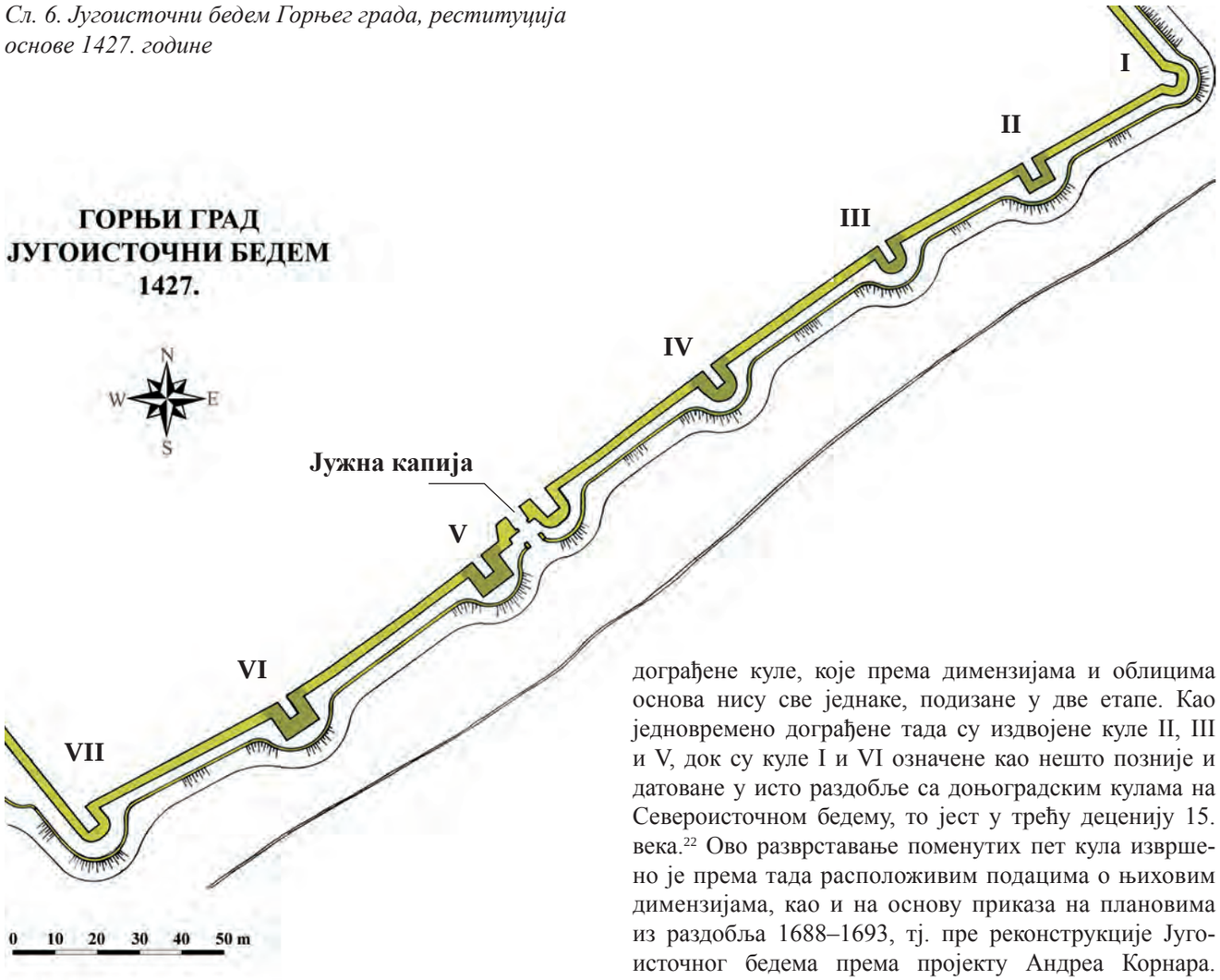

бедема (кула X). Међупростори су били допуњени са две бастаје на спољном бедему.[19] Суседни, знатно дужи Југоисточни бедем, у свом коначном облику имао је осам кула, рачунајући угаону кулу XI на споју са Североисточним бедемом, која је заједничка за систем одбране оба ова зидна платна (сл. 6). Већ приликом ранијих истраживања уочено је да све куле овога бедема нису грађене једновремено. Осим оних на угловима, куле XI и, по свему судећи, куле VII, истовремено са главним бедемом била је грађена још само кула IV, уз Јужну капију, која је обликом своје основе, као и према начину грађења, била аналогна са кулом IX.[20] За остале куле, према резултатима парцијалних истраживања, изведен је закључак да су накнадно уграђене, али убрзо након изградње главног бедема, свакако пре 1427. године.[21] У монографији *Београдска тврђава* изнели смо претпоставку да су дограђене куле, које према димензијама и облицима основа нису све једнаке, подизане у две етапе. Као једновремено дограђене тада су издвојене куле II, III и V, док су куле I и VI означене као нешто позније и датоване у исто раздобље са доњоградским кулама на Североисточном бедему, то јест у трећу деценију 15. века.[22] Ово разврставање поменутих пет кула извршено је према тада расположивим подацима о њиховим димензијама, као и на основу приказа на плановима из раздобља 1688–1693, тј. пре реконструкције Југоисточног бедема према пројекту Андреа Корнара. Примера ради, на плану Ј. Б. Гумпа само су куле I и VI приказане као правоугаоне с равним фронтом, док су остале, међу којима и кула V, приказане с полукружном предњом страном. Исти приказ се појављује и на неким другим истовременим плановима. Овде ваља истаћи да су једини расположиви подаци о кули I управо прикази на поменутим плановима, будући да се њени, по свему судећи, веома разорени остаци, налазе дубоко под земљаним насипом у структури садашњег Југоисточног бедема.[23]

Током недавних истраживања куле V дошли смо до сазнања која указују на потребу да се раније изнете претпоставке о доградњи поменутих кула унеколико измене и допуне. Као што се до сада изложеног може видети, куле V и VI грађене су идентично, а подударају се и у димензијама. На исти начин су уграђене у главни бедем, који је на том делу порушен, односно просечен, и који је само делимично преостао у унутрашњости кула. Темељ куле V дубоко је фундиран до стеновитог

тла, а слично је, изгледа, била заснована и кула VI која, нажалост, није истражена до дна темеља. Код обе куле нижи део темеља био је уливен у темељни ров, док је виши био грубо грађен и дерсован. Нивелисање унутрашњег простора кула и затрпавање темеља било је вршено насипањем ситног шута од порушеног бедема и то одмах након зидања. То се јасно уочава на дерсованим површинама са налепљеним малтерним шутом из насипа. Важно је истаћи да је код обе ове куле у том нивелационом шуту или на његовој горњој површини у равни пода, било налаза сграфито керамике, који се могу датовати у прве деценије 15. века.[24]

Обликом својих основа, а делом и димензијама, горњоградске куле V и VI подударне су са доњоградским кулама III–VI на Североисточном бедему, које су оквирно датоване у трећу деценију 15. века, пре 1427. године.[25] Све наведене куле су правоугаоних основа с равним предњим фронтом дужине 9– 9,4 m, тј. око 30 стопа. Дужина бочних страна код доњоградских кула је 5–5,20 m, дакле, око 17 стопа, док је код нешто масивнијих кула V и VI око 20 стопа. Извесне мање разлике уочљивије су код димензија унутрашњег простора и дебљине бедема (сл. 7).

Сл. 7. Правоугаоне куле у Доњем и Горњем граду, компаративна анализа основа

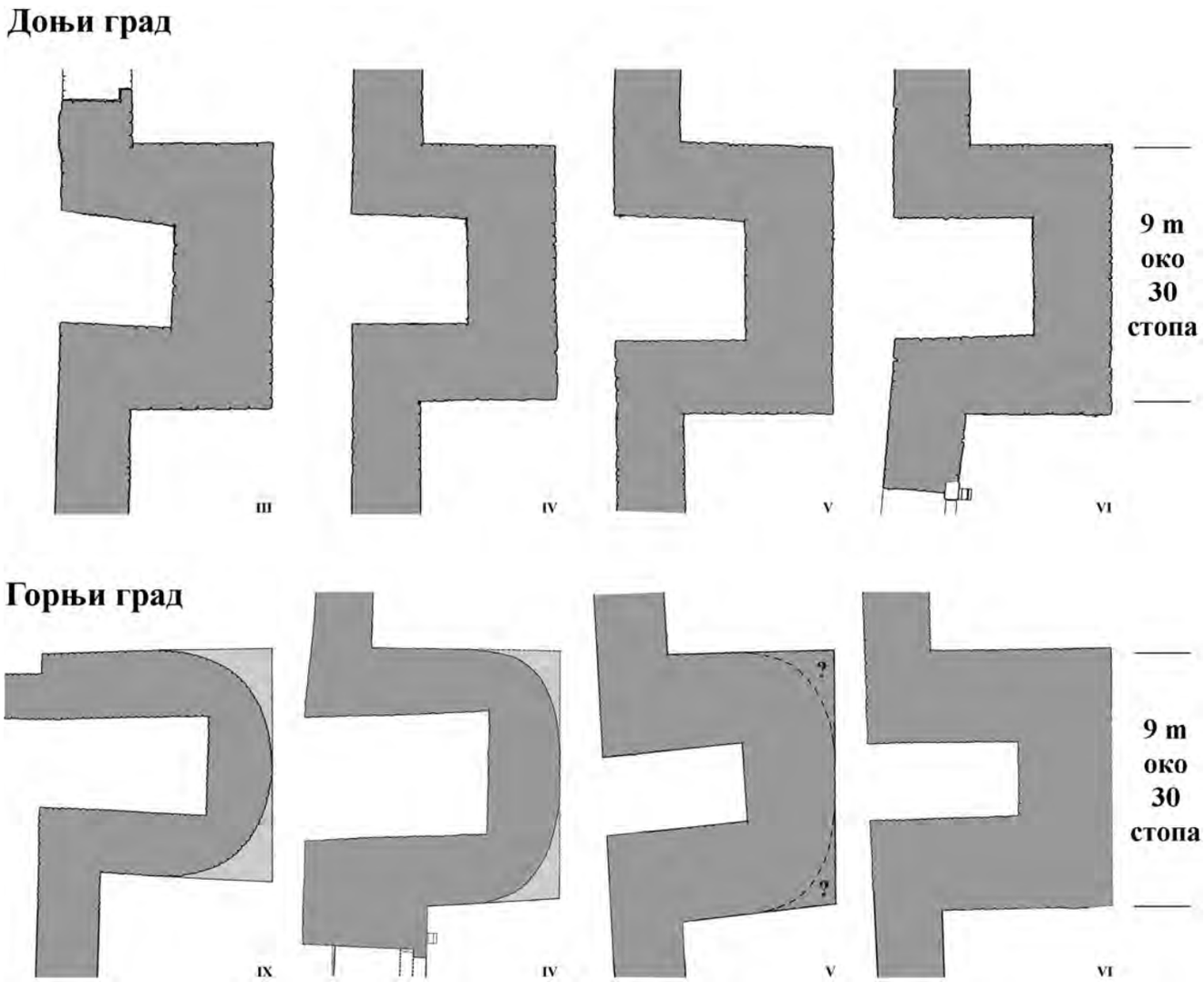

За разматрања изгледа виших зона кула V и VI, броја њихових етажа и висина, нема довољно елемената. Захваљујући једној делимично сачуваној бочној страни куле V, било је могуће уочити да јој се ниво прве етаже налазио на око 2,80 m изнад нивоа пода. Код куле VI таквих елемената нема, будући да су јој зидови сачувани само до висине од око 2 m, са изузетком јужног угла, који је остао очуван у зидној маси позније куртине до висине од око 5 m у односу на некадашњу раван пода. О неким ишчезлим конструкцијама ове куле посредне податке пружају налази из слоја шута који се образовао приликом рушења њеног горњег дела. Као што је напред истакнуто, у том шуту је откривена већа количина уломака опека, које се према наведеним форматима и фактури сасвим поуздано могу определити у пуни средњи век,[26] што значи да припадају градиву куле. Њихова појава у тако значајном броју наводи на претпоставку да је кула при врху првобитно највероватније била засведена, слично кулама Смедеревског града.[27] Уколико би ова наша претпоставка била тачна, то би био једини за сада посведочени пример засвођавања београдских кула грађених у време владавине деспота Стефана Лазаревића.

Нека нам на крају буде дозвољено да се поново осврнемо на могући некадашњи изглед горњоградске куле V. Као што смо у тексту већ истакли, у нашим ранијим разматрањима, која су била илустрована идеалним реконструкцијама,[28] ова кула је увек замишљана с полукружним фронтом. Та претпоставка се заснивала на подацима с планова из раздобља 1688–1693. године. Наведена недавна истраживања показала су да је доњи део куле, очуван с предње стране до висине од око 1 m у односу на коту пода, имао раван фронт. Такође, њена основа у тој равни је сасвим подударна са кулом VI, за коју се поуздано може рећи да је целом својом висином имала раван фронт, што би се аналогно могло закључити и за кулу V. Исто се може рећи и за поменуте аналогне доњоградске куле III–VI. Међутим, уколико се размотри конструктивни склоп боље очуваних горњоградских кула IV и IX, такво закључивање би се могло и релативизовати. Наиме, суседна кула IV уз Јужну капију, грађена истовремено са главним бедемом, у свом доњем делу до висине од око 2 m у односу на ниво пода, имала је такође раван фронт једнаке дужине као и кула V – око 30 стопа. Исти случај је и са угаоном кулом IX уз Источну капију. У том контексту посматрана, не би се могла искључити могућност да је и кула V у својим вишим зонама такође имала полукружни фронт. Такав облик куле, боље прилагођен дејству опсадних справа и познат још од античких времена, редак је у српској средњовековној војној архитектури, где се као доминантни тип јављају куле с равним фронтом.[29] Појава београдских кула с полукружним фронтом, које су грађене за време владавине вдеспота Стефана Лазаревића, представљају известан напредак у развоју српског војног градитељства који, међутим, није нашао одговарајући одјек на потоњим великим фортификационим остварењима у Манасији и Смедереву. Примера ради, од 25 кула Смедеревског града само су две имале полукружни фронт, и то обе у оквиру Дунавског бедема, усмерене ка страни одакле није било могуће дејствовати опсадним справама. Ова појава, коју није једноставно протумачити, а повезана и с проблематиком наших кула V и VI, захтева даља проучавања у оквиру општих разматрања развојних путева српске војне архитектуре у средњем веку.

НАПОМЕНЕ:

1] M. Popović, *Jugoistočni bedem Gornjeg grada*, Arheološki pregled 14, Beograd, 1972, 135.

2] M. Popović, *navedeno delo*, 136, T. XLVIII/2.

3] M. Popović, *Jugoistočni bedem Gornjeg grada*, Arheološki pregled 15, Beograd, 1973, 90.

4] М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд, 1982, 75–77.

5] В. Бикић, В. Иванишевић, *Простор око Јужне капије Горњег града Београдске тврђаве*, Старинар, XLVII, Београд, 1996, 253–271.

6] А. Ивановић, *Јужна капија београдског Горњег града*, Годишњак града Београда, XLII, Београд, 1995, 17–43.

7] М. Поповић, *Јужна капија Горњег града Београдске тврђаве*, Саопштења, XXX–XXXI, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, 2000, 71–96.

8] М. Поповић, *Комплекс Сахат капије*, Наслеђе, VII, Београд, 2006, 9–36.

9] Детаљније о овом пројекту види: М. Поповић, *Београдска тврђава*, 2006, 189–199.

10] М. Поповић, Г. Илијић, *Југоисточни бедем Београдске тврђаве – резултати допунских истраживања*, Гласник Друштва конзерватора Србије 32, Београд, 2008, 77–78.

11] М. Поповић, *Београдска тврђава*, 1982, 76–77; М. Поповић, *Јужна капија Горњег града*, 73, сл. 1, 86, сл. 11 и сл. 14; М. Поповић, *Београдска тврђава*, 2006, 101–102, 115, сл. 59.

12] M. Popović, *Jugoistočni bedem Gornjeg grada*, Arheološki pregled 14, Beograd, 1972, 135–136.

13] М. Поповић, Г. Илијић, *наведено дело*, 78–80.

14] *Исто*, 79–80.

15] Бикић, В. Иванишевић, *наведено дело*, 257–264.

16] М. Поповић, *Комплекс Сахат капије*, 15–22.

17] М. Поповић, *Београдска тврђава*, 1982, 72–83; М. Поповић, *Јужна капија Горњег града Београдске тврђаве*, 71–87; М. Поповић, *Комплекс Сахат капије*, 20–22.

18] М. Поповић, *Београдска тврђава,* 1982, 73–75, В. Бикић, В. Иванишевић, *наведено дело*, 253–271.

19] М. Поповић, *Београдска тврђава* 1982, 76–77, сл. 21.

20] М. Поповић, *Јужна капија Горњег града Београдске тврђаве*, 84.

21] М. Поповић, *Београдска тврђава*, 1982, 73–76.

22] *Исто*, 76–77.

23] Кула I је готово у целости разорена током опсаде августа 1688. године, када је на том простору пробијена бреша.

24] В. Бикић, *Средњовековна керамика Београда*, Београд, 1994, 96–97.

25] М. Поповић, *наведено дело*, 79–82.

26] M. Jeremić, *L'evolution du format des briques sur la territoire de la Serbie medievale de l'antiqute au moyen age*, Melange de l'Ecole francaise de Rome, 109, Rome, 1997, 7–20.

27] П. Поповић, *Споменица петстогодишњице Смедеревског града*, Београд, 1930, 83–84.

28] М. Поповић, Јужна капија Горњег града, 86, сл. 11; М. Поповић, *Београдска тврђава*, 2006, 115, сл. 59.

29] М. Поповић, *Утврђења Моравске Србије*, Свети кнез Лазар, Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја, Београд, 1989, 83–85.

Summary: MARKO POPOVIĆ

NEW FINDS ABOUT UPPER CITY SOUTHEASTERN RAMPARTS

In the fortification system of the Belgrade Fort, the Southeastern Ramparts of the Upper City played a significant part since it ran along the most accessible side of the fortified city. The area along the Southeastern Ramparts and its structure have been investigated several times. The research process tested previous finds, sometimes confirming and expanding, sometimes disproving them. The paper deals with the finds of the study of Tower V uncovered during investigation conducted in 2007, through which we gained more knowledge about the Upper City Southeastern Ramparts, causing us to review and in part change some earlier conclusions.

After the removal of the bulwark, the basis of the Tower V became clearly defined, revealing that its front at the level of the uncovered remains was flat, disproving earlier assumptions that it was semicircular. Therefore it can be concluded that the Tower was rectangular, almost square in plan and open to the inside city. The outer front was 9.20 m (about 30 feet) in length, 8.30m long sides and the interior space of 5.00 by 2.70 m. The front and the side walls of the tower were between 3.20 and 3.30 meters, that is, somewhat over 10 feet, thick. As it was observed during earlier research, Tower V was subsequently built into the existing ramparts, which was cut in that section, while part of its wall mass remained in the interior of the tower (fig. 1-3). The eastern side of the tower to cote 125.00 is preserved better than the rest; observable are the remains floor rafter beds.

On the basis of the finds of recent studies of the Tower V, along with earlier results of archeological digging conducted on the remains of the Tower VI (fig. 4-5), present body of knowledge can be extended concerning the appearance and the stages of construction of the medieval Southeastern Ramparts of the Upper City, with certain corrections of previously held views. As already pointed out in our papers, the new fortification of the Upper City was in its entirety constructed in the first decades of the XV century, during the reign of despot Stefan Lazarević. It was encircled with the system of double ramparts comprising the main inside wall curtain, about 7 m in height, to the level of the walking path, and the outer lower ramparts with the slanting rock escarp. Between the two ramparts ran a concealed road over which the outer ramparts had only a wall with battlements. In front of the ramparts, from the accessible land side in the east, there was a deep trench with masonry built contra-escarp. The foundations of the new upper-city ramparts were dug into older medieval layers, and even deeper, to the layers from the Roman and late Roman periods. Such stratigraphic situation was recorded at all studied areas, including the recent research in the interior of the Tower V. In its final form, the Southeastern Ramparts had eight towers, counting in the corner Tower XI at the join with the Northeastern Ramparts, which the two defensive curtain walls share (fig. 6). During earlier research it was concluded that not all the towers of the ramparts were constructed at the same time. Apart from corner towers, the Tower XI and most probably the Tower VII, concurrently with the main ramparts was built only the Tower IV by the Southern Gate, which by the shape of its plan and the manner of construction was analogous with the Tower IX. The results of partial research give rise to the conclusion that the remaining towers were erected subsequently, but soon after the completion of the main ramparts, certainly before 1427. In the monograph *Belgrade Fort* (Belgrade 1982) we made an assumption that the additional towers, varying in dimensions and in floor plans were erected in two stages. We suggested that towers II, III and V were constructed at the same time, while towers I and VI are somewhat younger, dating from the same period as the lower-city towers at the Northeastern Ramparts, that is, from the third decade of the XV century.

Finds from the recent research of the Tower V call for certain modification of earlier assumptions concerning the subsequent construction of the above towers. It was established that Towers V and VI are the same in terms of construction and size. They were also built into the main ramparts in the same manner, that is, the wall was partially cut into at that section, partially remaining in the interior of the towers. The foundation of the Tower V runs deep to the rock bed; it seems that the same applies to the Tower VI. In both towers the lower end of the foundations was dug into the foundation trench, while the higher part was roughly built and rendered. The leveling of the interior floor of the towers and filling in of the foundations was done with fine builder's rubble from the pulled down portion of the ramparts; it was done immediately upon the completion of the construction. This is clearly visible on roughly rendered surfaces covered with mortar made with the rubble from the ramparts. It is worth noting that in both towers, in the rubble used for leveling, or on its upper surface at the floor level, numerous finds of sgraffito ceramics were made datable to the early XV century.

By the shape of their bases and in part by their dimensions, the upper-city Towers V and VI match the lower-city towers III and IV at the Northeastern Ramparts, approximately dated to the third decade of the XV century, before the year 1427. They all have rectangular plans with flat fronts 9 to 9.4 m in length, that is, about 30 feet. The length of the side walls

in lower-city towers is 5 to 5.20 m, that is, about 17 feet, while in somewhat more massive towers V and VI it is about 20 feet. Certain minor discrepancies are more discernible in the dimensions of the inside space and the thickness of the ramparts (fig. 7).

Finally, a few remarks are in order about the possible former appearance of the upper-city Tower V. In our earlier considerations, illustrated with ideal reconstructions, this tower was always imagined with a semicircular front. The assumption was based on the data in the plans dating from the period 1688 – 1693. However, recent research has shown that the lower part of the tower, preserved in the front to the height of about 1 m from the floor cote, had a flat front. In addition, its basis at that level closely matches that of the Tower VI, for which it has been established that had a flat front along the whole of its height, giving us reason to believe that the same was the case with the Tower V. The same applies to the mentioned analogous lower-city towers III–VI. However, if we closely examine structural characteristics of the better preserved upper-city towers IV and IX, the conclusions drawn could become relative. Namely, the neighbouring Tower IV by the Southern Gate, constructed together with the main ramparts, in its lower part, up to the height of 2 m from the floor level, also had a flat front of the same length as the Tower V – about 30 feet. The same is the case with the corner Tower IX by the Eastern Gate. In this context, we cannot rule out the possibility that the Tower V also had a semicircular front in its higher portion. Such shape of the tower, better suited withstand the attack from siege weaponry was known since ancient times; however, it was rare in Serbian medieval military architecture where flat fronted towers predominate. The appearance of Belgrade towers with semicircular front, constructed during the reign of despot Stefan Lazarević, present an improvement in the development of Serbian military building construction. However, subsequently erected large fortifications in Manasija and Smederevo did not follow suit. For example, out of 25 towers of the Smederevo city, only two had semicircular fronts – both within the Danube Ramparts, facing the part from which siege weaponry could not have been used. This phenomenon which does not lend itself to simple explanations is closely related to our study of the Towers V and VI, and requires further investigation within the general framework of the development of Serbian military equipment in the Middle Ages.

ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Tower V – floor plan, side and cross section R-1:100.

Fig. 2. Tower V – interior, appearance after archeological diggings

Fig. 3. Remains of ramparts inside Tower V.

Fig. 4. Tower VI – floor plan and longitudinal section, R-1:100.

Fig. 5. Tower VI – entrance with internal profile of internal layers R- 1:100.

Fig. 6. Southeastern Ramparts of the Upper City, restitution of the floor plan from 1427

Fig. 7. Rectangular tower in the Upper and the Lower City, comparative analysis of floor plans